دا
لە زمانی یەکگرتووی ئەدەبی کوردیی دا

محەمەد ئەمین هەورامانی

زمانی کوردیی تائێستەش لەرووی گەشەسەندن و رازاوەیی و پاك و پوختەیی یەوە هەر لەسەر بنچینەی رەسەنی خۆیەو رۆژبەرۆژو دەمبەدەم شانبەشانی رۆژانەی پێویستی جەنجاڵیی ژیانی ئەو کۆمەڵە مرۆڤە کە گفتوگۆی پێ دەکەن و پێیەوە دەنازن ، هەرگەشە دەسێنێ و بێ پەروایانە لەتەقڵ و دەوو ڕێگا بڕینی بەرەوپێشەوەچوون نەکەوتووە .

کە هەندێ رواڵەتیشی، ئەگەر کاڵ و کورچی و دواکەوتنی بەرچاو دەخەن ، بێگومان هۆی بۆ ناڵەباریی باری ئابووریی و رۆشنبیریی کۆمەڵایەتیی ئەو کۆمەڵە یاخود ئەو گەلە کە گفت و گۆی پێ دەکەن ، ددگەڕێتەوە ..

رواڵەتێ لەو رواڵەتە کاڵ و کورچانەش کە لێکۆڵینەوەی زمانیانەی پێوە دیارییە ئەوەیە کە هێشتا نەك لێکۆڵینەوەی پێویست و تەواو نەکراوە بەڵکو تەنانەت دەوری زوربەی کەرەستەکانیشی نازانرێ و ناتوانرێ رۆڵ و ئەرك و واتای هەریەك لەوانە بە راست و ڕەوانی لە رستەسازیدا دیاری بکرێ .

دیارە ، ئەگەر هەر پسپۆڕێ لەوپسپۆڕە کوردە رۆشنبیرە دڵسۆزانە کە حەزیان لە ناسینی زمانی کوردییە . لە لای خۆیەوە ، هەر یەکە ، هەوڵ و تەقالایەکی دڵسۆزانەو کۆڵنەدەرانەی لەم رووەوە دا ، بێگومان چەند لایەنێکی زۆری کەرەسەی زمانەکە رۆشن دەکەنەوەو کە ئەمە خۆی لەخۆیدا پێشکەش کردنی خزمەتگوزارییەکی نەبڕاوەی هەتا هەتایە.

من . لێرەدا ، پەلەقاژێی ئەوە دەکەم کە بە پێی توانا و بە مەبەستی پێشکەش کردنی خزمەتێ بە زمانی کوردیی ، بیروڕای خۆم . وەك بەری پشکنین و کەژماڵم دەربارەی هەندێ کەرەستەی سینتاکسی زمانی کوردیی بە هۆی لێکۆڵینەوەیەکی سەرپێییەوە دەربڕم و تاکو ئەگەر توانیم توولە ڕێ یێ بەرەو لێکۆڵینەوەیەکی دیکەی نوێتر پاك بکەمەوەو خوێنەری ـ حەزلێکەری ئەم جۆرە گۆشەیەش زۆر نەبێ کەم لێی لووتەلا نەبێ حەزی هەبێ لەوەی کە بیکا بە بنەوای دەستی قەڵەمی .

دڵنیاشم لەوەی کە هیچ لێکۆڵینەوەیێ نییە سەرپاکی خوێنەر لێی رازی بێ و بێگومان ئەمەی منیش و بۆیە خستنەکاری قەڵەمی رەخنە دەربارەیەوە دەبێتە هۆی کامەرانیم چونکە هاتنەوە دەنگی هەر خوێندەوارێکی دڵسۆز بە مەبەستی دەرخستنی رەخنەی بە سوود . بەرەو ئاسۆی بیری فراوانترو پان و پۆرترمان دەبا .

شایەنی باسە ، ئەم لێکۆڵینەوە سەرپێیەمان تایبەتییە بە (دا)ی نێو زمانی یەکگرتووی ئەدەبی کوردییەوە ، بۆیە بە باشم زانی کە ئەم رێگایەی خوارەوە بگرمە بەر : ـ

یەکەم : کەژماڵێ ، بە نێو دوێ توێی فۆلکلۆری کوردیی و کوردواتەنیدا بکەم بەو نیازەی کە ئەم جۆرە بەرهەمە بەرگەگرترین بەرهەمی ئەدەبی کەلەپوورە کە توانای خۆڕاگرتن و نەگۆڕان و نەمردنی لەبەردەم ناهەموارترین تەنگ و چەڵەمەی ئاڵ و گۆڕی هات و نەهاتی ژیاندا هەیە .

دووەم : پەنا براوەتە سەر بەرهەمی جزیری ، چونکە بە پاکترین و رەواترین سامپلی زمانی کوردیی سەردەمێکی باکوری کوردستان دەخاتە بەردەست و لاشم وایە کەس بەو هەڵبژاردنە لووتەلا نەبێ !

ئەمە لە لایەکەوە ، لە لایەکی دیکەشەوە رۆژهەڵات و کرۆکەی کوردستان ـ بە واتای فراوان ـ چەندان کەڵەشاعیری وەك سەیدای هەورامی یەکەم و بێسارانی و خانای قوبادی و هی دیکە لە ئەدەبی کوردیی ئەو سەردەمەی سەرانسەری فەرمانڕەوایی بابانەردەڵانیدا جێگاو رێ و شوێن و پایەیەکی تایبەتی و ناسراویان هەبووە ، چونکە توانیویانە بۆ یەکەمجار بە زمانی باوی رەسمی و دینی ئەو سەردەمەی ئەو ناوچانە کە

زمانی کوردیی ناوچەی هەورامانە (شیعر) بهۆننەوەو واز لە زمانی بێگانە بۆ ئەو جۆرە کارانە بهێنن .

گومانی تێدا نی‌یە کە ئەو زمانە کوردی‌یەی ئەو سەردەمە کەفەسەرە بە کەرەسەی رەسەن ، کە هەرگیز زاناو دلسۆزی زمانو ئەدەبی کورد ناتوانێ لێیەوە دووربێ !

پشکنینی زمانی نالیو سالم‌یش، پشکنینی زمانی ناوچەکانی سەردەمی بابانە کە لە راستی‌دا بە بنەوای زمانە ئەدەبیەکەی ئەمرۆ سەرژمێر دەکرێ ، بۆیە شارەزابوونی شیرازەی رستەسازیی بەرهەمەکانیان ، واتای زانینو ناسینی هەوێنی رستەسازیی زمانی یەکگرتووی ئەدەبی کوردیی ئەمرۆیە .

سێیەم ـ گەران بە هەندێ بەرهەمی بیستەکانی سەدەی بیستەمو پەنجاکانو بەملاوەی هەمان سەدەدا ، بە مەبەستی ورد بوونەوەی بێ لایەنانە لەو کەرەستانە ، بۆ دیاریی‌کردنی رۆلی (دا)و ئەرکو واتای روالەتی سینتاکسی کە (ئاماژە = ئیشارەت) کردنو دیاریی‌کردنیان بە راستوڕەوانی بە لای منەوە پێشکەش کردنی خزمەتگوزاریی‌یەکی گەورەیە بە زمانی کوردیی .

هێنانەوەی سامپلی جۆراو جۆر بە مەبەستی زانینی بەشداریی بوونی زارەکانی زمانی کوردی‌یە لە زمانە ئەدەبیەکەداو هاندانیشە بۆ خزمەتکردن بە گەشە کردنیو ئەرکی هەمولایەکیشە کە بە تەنگەوەی بێن .

پێش دەس‌هەلگرتن لەم وشەیە ، دەمەوێ بلێم ، هەلبژاردنم بۆ وەرگرتەی هەر بەرهەمێ دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بەباشم زانیوەو بەس ، بۆیە داواکارم کە لەم رووەوە کەس دلی گەرد نەیگرێ ، چونکە تەنیا ئاوات هەر ئەوە بووە کە ئێستە نووکی قەلەممان بۆی داداوە چی لە بارەی (دا)وە نووسراوە !

دەسکەوتی پەڕەپەڕە کردنی بەرهەمی زمانناسانی زمانی کوردیی وای خستۆتە بەرچاوم ، کە بلێم زوربەی روالەتەکانی (دا) بە تەواویی رۆشن نەکراونەتەوەو هێشتا هەر لەتاریکیو نەبینی‌دانو تەنانەت روخساریشی هەروەك کەرەسەیەکی زمان نارۆشنە .

دەسپێشخەری‌کەر لەم رووەوە دکتۆر ئارنست مەکارۆزە کە (دا)ی داودتە بەر شۆلەی مەحاکی ناسینو وەك رەگی (کار)و وەك پاشبەندێ لەگەل (لە)دا دەستی بۆ راکێشاوە ، تەماشای لاپەڕە (٧٩)ی کتێبی (Akurdish Grammar) بکە .

نوری عەلی ئەمین ـ یش دەستی بۆ ئەوە ڕاکیشاوە کە (دا) دەبێتە پاشگری پرپێوزیشنی (پێ)و (تێ)و (لێ)و (وێ). (تەماشای کەلێنێکی‌تر لە رێزمانی کوردی)دا (ل ـ٤٠ـ٤١)بکە.

ئەوجا دوکتۆر مەکەنزی، (دا)ی وەك کارێکی سەربەخۆو کرداریی بەکارهێناوەو وێنەی (پیاوەکە لە سەگەکە ئەدا) بۆ هێناوەتەوە (تەماشای) لاپەڕە (١١٦ـ١١٧).

هەروەها (دا)ی وەك پاشبەندێ. لە فرەێزی (لەرقفان‌دا) بە کار هێناوە ، دەشلێ کە هەولێری بە (لە پاشان‌دا) دێژن (لە پاشدان) تەماشای لاپەڕە (١٢٦)ی ـ Akurdish Dialect Studies بکە.

لە بەرهەمی خاوەنی ئەم وشەیە (سەرەتایێك لە فیلۆلۆژی زمانی‌کوردی)دا لە لاپەڕە (١١٢ـ١١٥)ی دا ، (دا) وەك(کار) وەك پاشبەندێ ناوی هاتووە.

لە کتێبی رێزمانو ئاخاوتنی کوردی‌ـ ،لە لاپەڕە (٣٢١ـ٣٢٢)دا، (دا) وەك تەواوکەری (پرپێۆزیشنی (لە)و (بە) دەستی بۆ ڕاکێشراوە .

رەئووف ئالانی لە گۆڤاری رۆشنبیری نوێی ژمارە (٧٥)ی سالی (١٩٧٩)دا، دەستی بۆ ـ (وەك خۆی دەلێ) ـئامرازی (تێ)و (دا) لە وشەی (تێدا) راکێشاوە.

١ ـ روالەتی(دا)ی فۆلکلۆرو کوردواتەنی :

پشکنینی بەرهەمی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردیی وامان بۆ دمردەخا کە (دا) هەموو وەختێ بە پۆشتەیی یا ناکەوێتە کارەوە،یا ناخرێتە چونکە جاری وەها هەیە کە دەنگی(د)کەی شارراوەتەوەو کراوە بە ژێر لێوەوە تەنها دەنگی (ا)کەی ماوەتەوە، ئەم جۆرە روالەتەش (دەمانباتەوە سەر دەنگسازیی کە لقەزانستێکی نوێی زمانەو هۆگریشی بە هۆیەوە توانای زانینی ئەوەی دەبێ کە بزانێ، دەنگێ (کار) دەکاتە سەر دەنگی دیکەو ئالو گۆڕێ بە پێی زۆرداریو کەم‌زۆریی ئەمیان لە چاو ئەویانو جیاوازیی سازگەیان‌دا روودەدا.

ئەو ئالو گۆڕەش ، هەر وەك سروشتی هەر زمانێکە ، سروشتی زمانی کوردیشە، حەزی بەرەو ئاسان بوونە، وەك ئا لێرەدا، لەم وێنە فۆلکلۆریو کوردواتەنیەدا لابردنو بە ژێرلێوەوە کردنی دەنگی(د)کە بە ئاشکرایی دیارە.

ـئالتون لە قوڕا دیارە . (پەندی پێشینان‌ـی‌خال) (لـ٢٠)
ـئاو کرا بە ئاگرا. » (لـ٢٢)
ـئاوێ بە جۆگەیەکا رۆی ئەبێ هەر بڕوا » (لـ٢٣)
ـئەدا بە لای مارا کلکی ئەقرتێنێ »
ـ ئەسپێ لە باخەلیا سەوزەلە گیانمیانە » (لـ٢٩)
ـئەگەر زیخێ نی‌یە لە کەوشیا بۆچی ئەلەنگێ » (لـ٣٣)
ـئەگەر لووت نەبێ لە بەینا چاو چاو ئەخوا » (لـ٣٥)
ـئەلێی نانی بەسەر ساجا سووتارە. » (لـ٥٠)
ـئەو خورمایەی تۆ خواردووتە دەنکەکەی وا لە باخەلمنا » (لـ٥٦)
ـبە درێژی خۆتا ئەڕوانیت ، بە پانی خەلقیشا بڕوانە .

. پەندی پێشنیانی خاڵ، (ل—١٠٧)
—دەستی خۆی برد بەدەما. « (ل—٢٣٤)
—بەرخ هەر لە کۆزا نابێ «
—بێ ئەو پەنجە ناکا بە ئاوا « (ل—١٢٦)

ئەوەی کە شایەنی ورد بوونەوەیە لێرەدا، ئەوەیە کە قرتاندن ، یاخود بە ژێرلێوەوە کردنێ دەنگی (د)ی (دا)کە لەبەر دوو هۆ رووی‌داوە، ئەوانیش، یەکەم، لەبەر ئاسانی‌و سروشتی زمانیش ، هەروەك وتمان بەرەو ئاسانبوون چوونەو دووەم، چونکە ئەو وشانەی‌کە (دا)یان وەك پاشبەند وەرگرتووە، کۆتاییان نە بە دەنگی (ا)و نە بە دەنگی(ە) هاتووە، بۆیە نووسەرو گفت‌وگۆکەری ئاسایی بۆی هەیە (دا)ی هەر وشەیێ وەك ئەم وشانەی سەرەوە بە تەواوی (گۆ)بکا یاخود دەنگی (د)ی (دا)کە، بکا بە ژێر لێوەوە، چونکە هەردووکیان رەوان، بەلام لە کاتی نووسیندا ، بە لای منەوە بنەڕەتەکە رەوایە ، واتە ، ئەگەر کوردواتەنی نەبێ دەبێ لە جیاتی :

(لە قوڕا) بنووسرێ (لەقوڕدا)
بەئاگر بنووسرێ بە ئاگردا
بە جۆگەیەکا بنووسرێ بە جۆگەیەکدا
لە باخەڵیا بنووسرێ بە لای ماردا
لە باخەڵیا بنووسرێ لە باخەڵی‌دا
لە کەوشیا بنووسرێ لە کەوشی‌دا
لە بەینا بنووسرێ لە بەین‌دا
بە سەر ساجا بنووسرێ بە سەرساج‌دا
لەباخەڵ منا بنووسرێ لە باخەڵ من‌دا
بە درێژی خۆتا بنووسرێ بە درێژی خۆت‌دا
بە پانی خەڵقیشا بنووسرێ بەپانی خەڵقیش‌دا
بە دەما بنووسرێ بە دەم‌دا
لە کۆزا بنووسرێ لە کۆزدا
بە ئاوا بنووسرێ بە ئاودا

ئەو وشەیەش کۆتایی بە دەنگی(ا)و (ە) هاتووە، پاشبەندی (دا)کەی بەپامانو زامانی لەگەڵدا دەنووسرێو (گۆ)ش دەکرێ، بۆ وێنە وەك:

—جوان لە بەرو **بێشکەدا** بناسە.
(پەندی پێشینانی خاڵ،ل—١٦٧)
— ئەوی بە **پەیژەدا** سەرکەوێ ئەبێ لە خوارەوە دەست پێ بکات.
پەندی پێشینانی خاڵ؛(ل—٦٤)
—ئەوەش کەوا لە ژێر **بەڕەدا**، ئەکەوێتە سەر بەڕە.
(پەندی پێشینانی خاڵ،ل.٥٩)

٢—واتای (دا) لە وێنەی فۆلکلۆریی‌و کوردواتەنی‌دا

پاش رۆیشتنەوە بە واتای (دا)ی ئەو وێنانەی کە لە دوێ توێی کورد واتەنی‌دا بە وێنە هێنراونەتەوە، وامان بۆ دەردەخەن کە بە هۆی هەندێ پرێپۆزیشنی تایبەتی وەك (لە) و (بە)وەو بە هۆی ئەو کلۆزو فرەیزەوەو ئەو وشەیەی کە (دا) پاشبەندیەتی، واتاکەی زیاتر رۆشن دەبێتەوە، بۆ وێنە:

—لە قوتوی هیچ **عەتاریکدا** نی‌یە.
(ئیدیۆمی زمانی کوردیی)

بە ساکاری ، واتای ئەوە دەدا یاخود دڵنیامان لەوە دەکا کەلەناو جێگای وادا نی‌یە ! — (دڵنیایی‌ی ئاوەڵکاریی‌یە)—یاخود شتی وەها نی‌یە!

—**لەقاقدا** گرتی. (ئیدیۆمی زمانی کوردیی) (ل—٤٢٤)

بەبێ زیادوکەم دیاری کردنی جێگاکەیە. وەك چۆن ئەندازیاریی نوختەیەکی راستو ڕەوان دیاری دەکا. (دیاری‌کردنی ئاوەڵکاریی‌یە).

—کەر لە **چاوی‌دا** قازیی‌یە. (ئیدیۆمی زمانی کوردیی) (ل—٣٧٠)

ئەمەش، ئاماژە کردنە بۆ بەراوردی ئاوەڵکاریی، رادەی زانین‌و ژیریی‌ی ئەو پیشاندەدا . ئەگەر فرەیزی (لە چاوی‌دا) نەبوایێ ئەو وەختە (قازیی‌یە) بە جۆرێکی دیکە ، لە قەڵەم دەدرا.

—لەگەڵ **رۆژدا** شەڕدەکا.
(ئیدیۆمی زمانی کوردیی، ل—٤٣٢)

لێرەدا روخساری جۆری جووڵانەوەیمان بۆ دەردەخا ، بەجۆرێ کە لەگەڵ (رۆژدا) شەڕدەکا.

٣ — ئەرکی (دا) لەم وێنانەدا.

١—(دا) وەك پاشبەندێ، لەم وێنە فۆلکلۆریانەی سەرەوەدا بە هۆی پرێپۆزیشنی (لە)و (بەوە) ئەرکی ئاوەڵکاریەتی گرتوەتە ئەستۆی خۆی، بە شێوەیەکی روونتر، (دا)و (لەو) (دا) و(بە) ،بە دوولانە ئەوجا ئەرکەکە تەواو دەکەن، ئەویش راستورِەوان—کردنی ئەرکی ئاوەڵکاریەتی‌یە، بۆ وێنە وەك:

—چاو(کۆرە)ی ردێن بە گوو
بە کۆلاناندا دەچوو.
(فولکلۆری هۆنراوەکانی کوردەواری، ل—٤٥)

—**لەگوندان** بانیێ ژێری
دەستیان شوشتن تەڕ بوون مۆری
کیژ دەگریێن کوڕ نام‌خوازن .
(هەمان‌سەرچاوە، ل—٦٨)

— بەپێش **مالیاندا** رابوردم
هێشتا دوور بوو گازی کردم.
(هەمان سەرچاوە)

—بەپێش **مالەکەدا** رابوردم
جۆتە کیژەك گازیان کردم
سەرو ماچیان خەلات کردم

هەمان سەرچاوە
ـ قۆندرەکی **لەپێدایە**
دەگرێ پەنجەو پاشیان
چاوی وەستای کورەبێ
لەگەڵ دەرزیو دروومانی
(هەمان سەرچاوە، ل ـ٨٤)

ب ـ(دا) بەبێ هاریکاری کردنی پریپۆزیشنی (بە)و (لە)، بە کردەوەی خۆی ئەرکی (کار)ێکی کرداریی دەبا بەرێوە، بۆ وێنە وەك:
ـبەگورگان خواردوویدا.
(ئیدیۆمی زمانی کوردی،ل ـ١٢١).

٤ ـرواڵەتی مۆرفۆلۆژیی(دا).

وێنە کورد واتەنیەکانی سەرەوە کە بە وێنە هێناومانەتەوە ،وامان بۆ دەردەخەن، کە بڵێین،

(ئا ـ(دا) دەبێتە پاشپەندی هەمووجۆرە ناوێ (تەماشای وێنەکانی (١،٢،٣) بکە. بێ ـ (دا)دەبێتە پاشبەندی هەندێ راناوی (ئامازە =ئیشارەت)، بۆ وێنە:
ـئەمە خوێی چێشتە لەچاو **ئەودا.**
(پەندی پێشینان)

جی ـ(دا)دەبێتە پاشبەندی هەندێ (راناو)ی وەك (من)، (ئێمە)و (تۆ)و (ئێوە)و (ئەو)و (ئەوان)... هتد.، بۆ وێنە وەك:
ـئەو دەنکە خورمایەی تۆ خواردووتە دەنکەکەی وا لە گیرفانی **منا.**
(پەندی پێشینان).

دێ ـ ئەگەر دوو ناو بەهۆی (و)پەیوەزەوە کەفتنە دوای یەکتریەوە، (دا)وەك پاشبەند، دەبێتە پاشگری هیدوایان، بۆ وێنە وەك:
ـبە ئاسو **پەلاسدا** چوو.
(ئیدیوم)

هێ ـ ئەگەر دوو ناو بۆ مەبەستی بەدیارخستنی یەکتریو بە هۆی (ی) دیارخەرەوە کەوتنە دوای یەکتریەوە ، (دا)وەك پاشگرێ دەبێتە پاشبەندی ئەوەی دوایان ، بۆ وێنە :
ـ بە ئاخی **زەویدا** چووە خوارەوە .
(پەندە پێشینان)

وێ ـ (دا) دەبێتە پاشبەندی ئاوەڵناویش ، بۆ وێنە وەك .
ـ بەسەر منی **بەدبەختدا** دەبڕێژێ .
(ئیدیۆم)

٥ ـ (دا) لە نێوشیعری شاعیرانی پێش چەرخی بیستەمدا

ئا ـ (دا) لای سالم :

کەژمالێکی نێو شیعرەکانی (سالم) ئەوەمان بۆ دەردەخا کە (سالم) ئەوەندەی بە بەنگ ئاوازو سۆزی شیعرەکەیەوە هاتبێ ئەوەندە بە تەنگ پارێزگاری ـکردنی وشەوە نەهاتووە . بــە شێوەیەکی روونتر ، سالم هەموو شــتێکی لــەو رووەوە خــستووەتە ژێر رکێفی ئاوازو سۆزی هۆنراوەیەوە ، بۆیــە لەهەندێ جێگادا پارێزگاری دەنکی | د | ی پاشپەندی (دا)کەی کردووەو هەندێ جاریش کردوویەتیە ژێر لێوەوە ، بۆ وێنە :
ـ سەرسامی ماجەرای فەلەك بم ئەگەر ببێ
سەودای عەشقی تۆ **لەسەرمدا** بە سەرسەری
(ئەنجومەنی ئەدیبان ، ل ـ ٥٩)

هەروەها دەڵێ .
ـ **چەرەت** بە هەیئەتێکە لەناو شامی **طورەدا**
دەربێ سەحەر لە بورجی ئۆفـو سەمسی خاوەری
(ئەنجومەنی ئەدیبان ، ل ـ٦٠)

لە جێگایەکی ترەوە دەڵێ :
ـ لەباغا غونچە مەشقی لێوی تۆی کرد
نوخـستین گوڵ لە خەندەی تۆوە پشکووت
(ئەنجومەنی ئەدیبان ، ل ـ ٦٢)

لە لایەکی دیکەوە دەڵێ :
ـ وەزنی یەك بۆسەو جورمی سەروجان
لە ترازووی **ئـەوا** سەربەسەرە
(ئەنجومەنی ئەدیبان ، ل ـ ٦٣)

بێ ـ (دا) لای (نالی)

١ ـ (دا) لە لای (نــالی) ، هەروەك ، هەروەك خۆی ماوەتەوە ، هیچ جارێ بەرچاو نەکەوتووە کە دەنکی لێ قرتابێ، یاخود کرابێ بەژێر لێوەوە بۆ وێنە تەماشای :
ـ شاهی جەم (نالیا) تەئریخی جەم تەئریخیە
تا نەڵێن لەم **عەسرەدا** ئەسکەندەری جەمجا نەبوو
(ئەنجومەنی ئەدیبان ، ل ـ ٦٧)

یاخود دەڵێ :
ـ یا عەکسی ئاسمانە **لە ئاوێنەدا** کەوا
ئەستێرەکانی رادەکێشن وەك شەهابی نوور
(ئەنجومەنی ئەدیبان ، ل ـ ١٢٧)

یان ، دەڵێ ،
ـ زولفت بە **قەدتدا** کە پەرێشانو بڵاوە
ئەمرۆ لە منی شیفتە ئالۆزو بە داوە
(دیوانی نالیو فەرهەنگی نالی ، ل ـ ١٦)

٢ ـ (نالی) لەنێوان پریپۆزیشنی یاریدەدەری (بــە)و (لە)وپاشبەندی (دا)دا وەختی وەها هەیە زیاتر لە وشەیەکی بەکارهێناوە ، بۆ وێنە لەم وێنەیەی خوارەوەدا دوو فرەیزی پەیوەستداری خستووەتە نێوانیانەوەو ئەمەش جۆرە هەناسە درێژێ پیشان دەدا ، تەماشا : ـ
ـ تۆ کە حۆری وەرە نێو جەنەتی دیدەم چ دەکەی

لەم دلەی پڕ شەرەر و سینەیی سۆزانم دا
(دیوانی نالی‌و فەرهەنگی ، ل ـ ٤٧)

٣ ـ نالی (دا)ی وەك (كار) بەكار هێناوە ، بۆ وێنە :

ـ نالی ئەو نوقتە كەوا بوو بە نیشانەی چاوی
من لە سەفحەی روخی ئەو دولبەرە نیشانم‌دا

چێ ـ (دا) لای خانای قوبادی

١ ـ خانا ، (دا)ی وەك (كار)ێكی كرداریی بەكـــــار هێناوە ، بۆ وێنە وەك :

ـ وەزیری دیوان كەیقوبادی عەشق
(شیرین‌و خوسرەو ، ل ـ ٢١٠)
پەری عاشقان بەی طەوردا دا سەرمەشق

٢ ـ **خـانـا ، (دا)ی وەك** پاشـــبەند بەهاریكـــاری پریپۆزیشنی (جە) كە واتای (لە) دەدات بەكار هێنـاوە ، بۆ وێنە وەك :

ـ مەواچی گشت عەیب ئێمە **جە سەردا**
نەوینی عەیب وێت هیچ **نـەوەردا**
(شیرین‌و خوسرەو ، ل ـ ٥٥١)

٣ ـ **خانا ، بە یاریدەدانی** پریپۆزیشنی (نە) كە واتای (لە) دەدات پاشبەندی (دا)ی خستووەتە كارەوە ، بۆ وێنـە تەماشای نیوە دێڕی دووەمی ئەو وێنەیەی سەرەوە بكە .

٤ ـ **هەروەها خانا** ، پریپوزیشنی (وە)ی بە واتای (بە) لەگەڵ پاشبەندی (دا)دا بەكار هێناوە ، بۆ وێنە وەك :

ـ سا بازەم جەی قەصر تەنگ بێ دەردا
بەی ناكامیی وێم بدەم **وە ســـەردا**
(شیرین‌و خوسرەو ، ل ـ ٥٤٨)

یاخود دەڵێ :

ـ چون حەلقەی ئەژدەر نەقش **بە** وەردا
پێچ مدا چون مار **بـە** رووی **كەمەردا**
(هەمان سەرچاوە ، ل ـ ٣٣٦)

٥ ـ **خانا ، (دا)وەك پاشبەند** بـەبێ یاریدەی پریپۆزیشن بەكار هێناوە ،و كردوویەتی بە پاشبەندی پریپۆزیشنی وەك (تێ)و (پێ) ، بۆ وێنە :

ـ هەنی دەرەنگێ نەنیشـــۆش **تێدا**
بە راویاریچ نــە ویەرۆش **پێدا**
(شیرین‌و خوسرەو ، ل ـ ٢٤٢)

دێ ـ (دا) لای بێسارانی

بێسارانی لەگەڵ پاشبەندی (دا) ئەم پریپۆزیشنانەی بەكارهێناوە :

١ ـ لەگەڵ پریپۆزیشنی (بە)

ـ بێ‌دەرد بێ‌دەردش ئەوسـا دیاردا
ناڵەش بێ پــەروا ئاما **بەشـاردا**
(دیوانی بێسارانی ، ل ٤٠)

٢ ـ **لەگەڵ پریپۆزیشتی (وە)** كە واتای (بە) دەدات .

ـ چراغ داجارێ بۆ **وە** خـــاوم**دا**
پابنیـە **وە**بان هەردوو چاوم**دا**
(دیوانی بێسارانی ، ل ـ ٨٣)

٣ ـ **لەگەڵ پریپۆزیشنی** (جە) كە واتای (لە) دەدات

ـ ئەوەند زاییف بیم **جەو** نالین**دا**
دیم ئەجـــەل ئامـا **وە** بالێن**دا**
(بێسارانی ، ل ـ ١٣٦)

یاخود دەڵێ :

دایم **جـە** تەن**دا** خیاڵ گیـانمەن
هەر بەو زیندەنان بەو ژیانمەن
(بێسارانی ، ل ـ ٨٨)

٤ ـ **لەگەڵ پریپۆزیشنی** (نە) كە واتای (لە) دەدات وەك ، ـ

ـ ئاهی سەرد كێشـو شەوان **نەجێدا**
بێزار بو نەوجـــا یـار نەبۆش تێدا
(دیوانی بێسارانی ، ل ٥٦)

٥ ـ **بێسارانی (دا)ی** كردوەتە پاشبەندی پریپۆزیشنی (تێ)و (پێ) ، وەك

ـ مەگەر نەی شەڵڵا ئێشێ ها **تێش‌دا**
بۆكەی شـــەوبەندت ئاوردەن **پێش‌دا**
(دیوانی بێسارانی ، ل ـ ٤٣)

٦ ـ **بێسارانی (دا)ی وەك** كارێكی كرداریی بەكار هێناوە، بۆ وێنە وەك،

ئایر دا نەدڵ دەروونم تاودا
دیدەم بە مژگا سەیلی زاخاودا
(بێسـارانی ، ل ـ٧٧)

یاخود دەڵێ:

بێ دەرد بێ دەردش ئەوسا دیاردا
ناڵەش بێ پەروا ئاما بە شـاردا
(دیوانی بێسـارانی، ل ـ٤٠)

هێ ـ(دا) لە لای مەلای جزیری.

مـەلای جـزیری پـاشبـەنـدی (دا)ی لـەگەڵ ئـەم پریپۆزیشنانەی خوارەوەدا بەكار هێناوە.

١ـ**پریپۆزیشنی (ب)** كە لەجیاتی (بە)بە، وەك:

وەصفی د جەمـالا تە بوو ئەووەل كو شەبەق دا
تەحسین ژ ئوستادێ كەلامی وە بحەقدا
(دیوانی‌جزیری. ل ـ٤٢٧)

٢ ـ **لەگەڵ پریپـۆزیشنی** (د) لەجیـاتی(لە)، بۆ وێنـە وەك:

خەدەنگا فرقەتێ رەعـــد دلێ ئـــەو غەفلەتێ لێ دت
دبێژم‌وەرجەبەل بت ئەو بكەر بت وێ د **گافیدا**

٣ ـ **لەگەڵ (ل)** كە لە جیاتی (لە) بەكار دێ، وەك:

ژ مەحبوب دوور کرم چەرخێ فەلەك وێ پو
هلاڤیتم بزانم دێ ل کودت من د ڤێ دەوران **جەرخێدا**
(دیوانی جزیری٠ل١٠١)

٤ ــ **لەگەل (ژ) کە** واتای (لە) دەدات . بۆ وێنە وەك ــ
باوەرنەمەها بە درێ ب ئەنگوشتێ دو شەقدا
وەکزەررە هەرێ سینە ژ مهراتە شەفەقدا ــــــ
(دیوانی جزیری٠ل٤٢٧)

یاخود لەجیگایەکی دیکەوە دەڵێ:
نەسیمێ سونبولو سێڤان سەحەر دا حەبس و زیندانی
ڤەبوو قوفلا مەبێ مفتە زنگێنێ ژ قونلێدا
(دیوانی جزیری٠ل١٠٤)

٥ ــ **جزیری (دا) وەك (ئار)ێکی کرداری**
دەخاتە کارەوە ، بۆ وێنە وەك :
ــجسمان ژ حەق نابن فەصل
بازو ژ بازو شەق نەدا
(دیوانی جزیری،ل٧٢)

حەبیێ بێ خەطا کوشتم ب دەربا فرقەتێ ئاخر
ژ وێ رۆژێ دزانی من کو ئەو تیر ل جەرگی دا
(دیوانی جەزیری، ل١٠١)

٦ ــ **جزیری (دا) دەکاتە** پاشبەندی پریپۆزیشنی (تێ)و(پێ)،
بۆ وێنە وەك:
ب نارێ فرقەتێ صوهتم ژ فەرقی سەر حەتا **پێدا**
خەدەنگا غەفلەتێ نوهتم ژ بەرقا لامعا **تێدا**
(دیوانی جزیری،ل٩٩)

وێخەستی ئەوەی سەرەوە.
١ــ**لە زاری(نالی)و** (سالم)و (پەندیپێشینانی خاڵ) (ئیدیۆمی زمانیکوردی)و (فۆلکلۆری هۆنراوەکانی کوردەواری)و کورد واتەنیدا پریپۆزیشنی یاریدە دەر (لە)و (بە)ن.
٢ــ**لای بێسارانیو** خانایقوبادی پریپۆزیشنەکان (لە)و (بە)و (جەو) (نە)ن.
٣ــ**لای جزیری** پریپۆزیشنەکان (ل)،(ب)،(ژ)و(د)ن.
٤ ــ پاشبەندی (دا) لای (جزیری) و (بێسارانی)و (خانا قوبادی) و(نالی)و (ئیدیۆمی زمانی کوردی)و (فولکلۆری هۆنراوەکانی زمانی کوردی)بە پامانو زمانی وەك بنەڕەتی ماوەو پارێزگاری کراوە.
٥ــ پاشبەندی(دا) لای(سالم)و (پەندی پێشینانی خاڵ)، زوربەی وەخت دەنگی (د)کەی لێقرتاوەو کراوە بەژێر لێودود . کە ئەمە جۆرە سەرەنجێ رادەکێشێ بەتایبەتی هی ئەوانەی بە تەنگ لێکۆلینەوەی زمانەوەن .
٦ــدەوری سنیتاکسیی (دا) چ جیاوازییەکی دەرنەخستووە.
٧ــ**(دا) لە سەرەتای بیستەکانە** وە تا پەنجاکان (ئا)ــ (دا)لە پەخشاندا.

١ــ**رواڵەتی(دا) بە** پێی گفتوگۆکەرو نووسەر دەگۆڕێ. تەنانەت لە بەرهەمی یەك نووسەردا بەدوو جۆرە رووالەت خۆی دەردەخا، یەکێکیان کردنە ژێرلێوەوەی یادەبڕینی دەنگی(د)ی پاشبەندی(دا)وئەگەر بوو بە پاشبەندی ئەو وشانەی کە کۆتاییان بە دەنگی(ا)و (ە) نەهاتووە:، هی دووەمیان ئەوەیە کە ئەبێ بە تەواوی بنووسرێ ئەویش بەهۆی بەندبوونیەوە بە کۆتایی ئەو جۆرە وشانەوە کە کۆتاییان بە دەنگی (ا)و(ە) هاتووە.بۆ وێنە هەردوو رواڵەتەکە : ــ
ــ(...لە شاری کوردە **بەدبەختەکانا** منداڵ بۆچی زوو فێری خوێندن نابێ...) (رۆژی کورد، ل٧٣)
ــ(مەعاریف چەند **لەتورەقیدا** بێ میللەت ئەوەندە کامل دەبێ...)
(رۆژی کورد،ل٧٣)

ــ(وا ئێمە لە نوسخەی ئەوەڵجاری رۆژی **کوردستاندا** لە جەوابی حیزبی حوڕی عیراقیدا چەند قصەیەکمان عەرض کردبوون ..)
(رۆژی کوردستان، ژ٣، ل٢٥)

بۆ وێنەو بە هۆی کۆتایی وشەوە دەبێ ــ یاساــ (دا)بنووسرێ، تەماشا:
ــ (.. لە دارایی **دنیادا** بەختیارم ، چونکە نیسبەتم بە قەومیکوردە...)
(رۆژی کورد، ژ٢،ل٧٤)

ــ(..ئەو نەعتی ریسالەتە، کە لەم **ریسالەدا** موندەریجە..)
(ئەنجومەنی ئەدیبان، ل٣٥)

٢ــ(دا) بە یاریدەی پریپۆزیشنی لێکدراوی وەك (لەگەڵ) کە واتای (لەتەك) ئەداو هی (لەتەك)یش کە هەرهەمان واتای هەیە کاری ئاوەڵکاریەتی خۆیان دەکەن، بۆ وێنە وەك.
ــ(..تەگەرە لەمە گەورەتر ئەبێ چی بێ، ژنەکەت تکات لێ دەکات کە شەوێك **لەتەکیا** دانیشی چونکە زۆر نەخۆشە..)
(دیاری لاوان، ل١٠ــ١١)

٣ــ(دا)وەك پاشبەندێ دەنووسرێ بە کۆتایی هەندێ ئاوەڵکاری وەك (ئەوێ)و،(ئێرە)ووە، بۆ وێنە وەك:
ــ(..هەر **(لەوێدا)** بمێنینەوە، قەت رۆژ نەبێتەوە..)
(دیاری لاوان، ل٧٥)

بێــ(دا)ا،شیعردا : شتێکی نوێ رووی نەداوە کە شایەنی باس بێ ، تەماشا : بێکەس (٩٢٤) وتوویەتی :
بە رەنجی خۆت **لەدنیادا** بژی ئازادو سەربەست
هەمووکەس پێت ئەڵێ مەردەو کوڕێکی جوستو چالاکە
(دیوانی بێکەس)

سەلام دەلیٚ:

میرم تۆ تەنها لە قەبری **تارا**
منیش بیٚ کەسم لە کوچەی **شارا** (ل ـ ٩٣)

دیسانەوە دەلیٚ

لەیەك لیستەدا ناویان نووسرابوو
تاقە یەکیٚکی لیٚ گوم نەئەبوو
(شیعرو ئەدەبیاتی کوردی ، ل ـ ١١٠)

شیٚخ نووری دەلیٚ:

ـبە کیٚوی سەختی **ژیانا** بە پیٚ، بە چنگەڕیٚ
خەریکی هەلمەتی سەرکەوتن بگاتە سەریٚ

مەلا حەسەنی قازی دەلیٚ:

ـ پیاوی مەرد دووجار **لەکوندا** نای‌گەزیٚ دووپشكو مار
لیٚرە بەولاوە بە واتەی دوژمنی بیٚ فەر مەکەن
(دیوانی شاهۆ، لـ٧٠)

گۆران دەلیٚ:

ـخانووی بەگزادە لە سای **درەختا**
ئارامی بووکە لە کۆشی **بەختا**
(دیوانی گۆران، لـ١٢٩)

قانع دەلیٚ :

دوێنیٚ لە بەختی من یار چارشێوی شەرمی لادا
(نامەی قانع ، ل ـ ٢١٠)

٨ـ(دا)و بەرهەمی پەنجاکان بەملاوە.

ئاـ(دا) لە نیٚو پەخشانی رۆژنامەو گۆڤاردا

١ـ(دا)وەك کاری کرداری زۆر بەکار هاتووە.
٢ـ(دا) وەك پاشبەند هەرهەمان ڕیٚڕەوی قووت‌دان (گۆ) کردنی گرتووە، بەبیٚ گرتنی ڕیٚڕەویٚ، بۆ ویٚنە:

(...بەلاّم خوا بکا پەرەدەیەکی توندوتۆل بە رووی رابوردوودا بدریٚتەوە..)
(ئەحمەد خواجە،دەفتەری کوردەواری ژـ١ ،لـ٨)

ـ(...من لەم وتارەما قسە لە شاعیریی شیٚخ رەزا..)
(شیٚخ محەمەدی خال، دەفتەری کوردەواری،
(ژ ـ ١ ، ل ـ ٨٣)

ـ(... ئەم هەلبەستە لە زانستگای مۆسکۆ، لە چلەی گۆرانا خویٚندراوەتەوە لەم کۆبوونەوەیەدا چەند ئەدیبو شاعیریٚکی کوردو عەرەب بەشداربوون،..)
(د. ئیحسان، دەفتەری کوردەواری، ژـ١ ،لـ٢٤)

ـ(بەمەرا بۆمان دەرئەکەویٚ کە رۆژ هەلاّتناسەکان زۆر خۆیان بە زمانی کوردی‌یەوە خەریك‌کردووە..)
(دەفتەری کوردەواری ، (ژـ١ ، ل ٣٧)

ـ .. (لیٚرەدا نمە باران یان شەونم ئەنجامی رووداوەکەیە کە بارینە..)
(د.نەسرین ، العراق، ٢٦ـ١٠ـ١٩٨٣)

ـلە ناو هەندیٚ لەو کاغەزانەی تردا کە شیٚخ رەزا بۆ ئەمین فەیضی نووسیوە ..)
(ئەنجومەنی ئەدیبان،لـ١٤)

لەمەی سەرەوەدا دوو رواڵەتی سنیتاکسی(دا)مان دەست کەوت ئەوانیش:

١ـ(دا) دەبیٚتە پاشبەندی(تر)و(دیکە)
٢ـبۆ تەواو کردنی کاری ئاوەلکاری پاشبەندی(دا)، لەوانەیە دوو پرپیۆزیشنی وەك (لە) بکەونە نیٚو ئەو رستەوە، هی یەکەمیان لەکار دەکەویٚو هی دووەمیان پەیوەندی بە (دا) وە دەمیٚنیٚ

بیٚـ(دا) لە چیرۆکدا

زوربەی چیرۆك نووسان (دا)یان بە دوو جۆر رواڵەت بەکار هیٚناوە.

ـ(لە کاتیٚکدا من هەر لە سووچەکەی جارانما ماتو بیٚ دەنگ دانیشتبووم بەم جۆرە ...کەمیٚکی تالّم بۆ بکە بەسەرا ...لە تالّی‌یا نەئەخورایەوە ...منیش شەپۆلیٚکی رق‌وکینە دلّمی ئاوسانو لە دلّی خۆما وتم...)
(حسین عارف، کلاّفەیەك ژانی‌تووڕە ،ل٧٦ـ٧٧)

لەجیٚگایەکی دیکەوە دەلیٚ:

ـ(....ئەم باسە تیایا شای باسان بوو...)
(هەمان‌سەرچاوە،لـ٩٤)

ـ(..ئەمیش بەکەناری لای چەپی شۆستەکەدا سەرەو ژوور ملی ئەنا . ریٚگا لەبەرچاویا سووراو ... بە پلیکانەکان‌دا ...)
(ردئووف بیٚگەرد هاوار ،ل.٦٠،٦١،٦٢)

ـ(..کە چەند سالیٚك لەمەوبەر لە جەنگیٚکا لە یارمەتی حاکمی سۆرانا ...بۆ ئەوەی لەتەنگانەدا فریایان بکەویٚ...)
(مستەفا سالح کەریم، شەهیدانی قەلاّی دمدم، لـ٨،٩)

ـ(..لەمەدا بوو کەتینی رەشەبا بەهیٚزەکە لە درزی دەرگاکەوە شالاّوی... گەڕانەوەو خۆی کرد بەژیٚر لیٚفەکەدا...)
(عبداللە عزیز خالد، پەرستگا، ل ٣١،٣٢)

جیٚ. (دا) لەنیٚو شیعردا

هیٚمن، هەموو جۆرە (دا)یەکی بەکار هیٚناوەو بە تەواوی‌و پامانو زامانی پاریٚزگاری رواڵەتەکەی کردووە، بۆ ویٚنە وەك:

(کار):

ـ(نە دەستی پاشبارەی ناسی
نە ساویٚکی دا لەداسی
تاریكو روون، لـ١٨٩

پێشگر = پێشبەند
ـ(خەمو خەفەت دادەبێژێ
شادیو ئازادی دەنێژێ
(تاریكو روون، ل ـ١٨١)

پاشبەند = پاشگر
دامرکا، بوو بە ژیلەمۆ
لە ناو **ئاورگاندا** پشکۆ
(تاریكو روون، ل ـ١٨١)

پاشبەندی پریپۆزیشنی (تێ)
ـ گۆڕستانی خامۆشە شار
تێیدا نەماوە زیندەوار
(تاریكو روون ، ل ـ ١٨٠)

پێشئەمەی لەم وەرگرتانەی خواردوە وردبینەوە ، دەبێ ئەوە بڵێین : ئەوە بۆ شاعیر دەلوێ بۆ یەکێکی دیکە نالوێ . لەتیف هەڵمەت دەڵێ :

ـ دەستی شا لەخوێندا گەشگەش بوو
چاویشی وەك جاران هەر رەشبوو
(کاروان . ژمارە ١٣ ، ل ٣٨)

شێرکو دەڵێ :

ـ چیرۆکی من .. **لەگەڵ** چیرۆکی زەمینا
لەگەڵ پشکووتنی چاوی ساوای **ژینا**
لەگەڵ گرمەی ژانی **هەورا**
لەگەڵ مژدەی .
تۆفو رەهێڵەی **بارینا**
لەگەڵ یەکەم چاو ترووکەی
وەرزی ناسۆرو **ئازارا**
لەگەڵ شالاوی **ئاگرا**
دەس پێ ئەکا .
(من تینویەتیم بەگڕ ئەشکێ ، ل ـ ١٢٦)

فیعل مصطفی دەڵێ :

ـ ئەو چ دلە **دسینگێ تەدا**
گۆه نادەتە کەلو ژانا
(ئەڤین ، ل ١١١)

ئەوجا دەڵێ :

وەك گولیلکا روی **بخوناڤا**
وەك تەڤنە تاڤا رۆژاڤا
(ل ـ ١٣٤)

ئەنجام

بەرهەمی وەرگرتنی سامپڵی ئەدەبیی جۆراوجۆری مێژوویی زمانی کوردیی لەسێ زارە سەرەکییەکەیدا ، گەیشتمە ئەوەی بێژم (دا)بە چەند رواڵەتو روخسارێ کردەوەیەکەوە خۆی پیشاندام . یەکێ لەو رواڵەتانەی کە زۆر کار دەکاتە سەر رێڕەوی زمانی کوردیی (پێش بەکارهێنانی پاشبەندی (دا)یە) کە لێرەدا کارمان پێیەوە نییەو ئەوانی دیکەش ، بە لای منەوە لەمانەی خواردوە بەدەرنین .

یەکەم ، (دا) چۆن نووسراوەو (گۆ) کراوە ؟

٢ ـ ئەوەی کە بۆمان رۆشن بووەتەوە ، ئەوەیە کە هیچ نووسەرێ لەسەر رێڕەوێکی تایبەتیو دیاریی بۆ (گۆ)کردنو نووسین (دا) نەرۆیشتووە ، چونکە ، تەنیا نووسەرێ لە یەك (وتار) ، یا پارچە شیعردا ، وا رێك کەوتووە کە بە دوو جۆرە رووالەت (دا)ی پاشبەندی ، بەبێ هۆ (گۆ) کردووەو نووسیویەتی . بێگومان ئەمە جگە لەو وشانەی کە کۆتاییان بە دەنگی [ا] و [ە] هاتووە ، پاشبەندی (دا)کەیان دەبێ (گۆ بکرێنو بنووسرێن .

ئەمە ئەگەر بە شێوەیەکی گشتیی لێی بدوێین . بەڵام ئەگەر دوانەکەمان نەختێ قووڵتر بێ ، دەبێ بڵێین . (گۆ نەکردنی (دا)ی پاشبەند سەری لە لای (سالم)ی شاعیرەوە دەرهێناوە ، کە زمانەکەی رەوانترین وێنەیە بۆ زمانی بابان . کەچی (نالی) ، ئەگەرچی لەگەڵیدا هاوچەرخن . زمانەکەی لە (دا)ی پاشبەندیدا وەك ئەو نییە .

کەوابوو بۆمان هەیە بڵێین ، ـ پاش پەنابردنە سەر وەرگرتەی جۆراوجۆر ـ (دا)ی پاشبەندی زمانی (نالی) لەگەڵ ئیدیومو فۆلکلۆری هۆنراوەی کوردەواری ، شاعیری ناوچەی سۆرانو هی جزیری وبێسارانو خانای قوبادیدا . یەکەو . جیاوازە لەوەی (سالم)و (پەندی پێشینانی خاڵ) زمان (رۆژی کوردستان)و زمانی شاعیرانو نووسەرانی ناوچەی بابان ، لە بیستەکانەوە تاوەکو ئەمڕۆ !

ب ـ (دا)ی پێشبەند بەبێ ملەجیڕێ (گۆ) دەکرێ ، بۆ وێنە مدحت بێخەو دەڵێ :

ـ چونکە لەم دەمو دەستەدا
چۆن بە منو بە وشەی **داماو**
(کاروان ، ژ ـ ١٢ ، ل ـ ٧١)

حـ ـ (دا) وەك کاری کرداریی سەربەخۆ ، وبەبێچارە گۆ دەکرێو دەنووسرێ ، بۆ وێنە شێرکۆ بێکەس دەڵێ :

ـ دیسانەوە بیستو حەوت جار
باڵەکانی لەیەك **ئەداو** ،
گوێیان لێیە : شتێك ئەڵێ :

بێسارانی دەڵێ :

ـ ئایر دای نە دڵ دەروونم **تاودا**

دیدەم بە موژگان سـەیلی زوخاو**دا**
(دیوانی بێسارانی ، ل ٧٧)

جزیری دەڵێ :
شـــەمس د نیف بورجـا شـەرەفـدا
ســـەد كەواكیب چـار طەرە**فدا**
(دیوانی جزیری، ل ــ ٣٧٢)

دووەم : ڕۆڵی مۆرفۆلۆژی (دا)

أ ــ (دا) وەك (كار) ،كردەوەیەكی كرداریی هەیەو وەك هەر تێپەڕێكیش پێویستی بە (كارا)و بەركاریش هەیە ، بـۆ وێنە بێكەس دەڵێ :
ــ لەبەر تۆ زەربەم **داوە** لە خۆشم
وا تێگەیشتم كە چەند بێ هۆشم
(دیوانی بێكەس ، ل ٧٧)

ب ــ (دا) كە دەلكێ بە پێشـەوەی هەندێ ڕەگی (كار)ەوە زوربەی وەخت زاراوێ پێك دەهێنێ ، بۆ وێنە : (نیشت) ، لەگەڵ (دا)دا، وشـەیەكی لێكدراو دروستدەكەن ، كە واتاكەی، جگە لە (كاری دانیشتن) (وازهێنانە لە ئیش) ، واتە : ئەگەر وتت ، (ئەو دانیشت) ، واتای (ئەو وازی هێنا لە كار) ئەدا.
داكەوت ، جگە لە واتای (كەوتنەخوارەوە)ی، واتای (دامركا) یاخود (لە جمو جووڵكردن كەوت)
هەروەهاش (دابەش)و (دامركا)و (دارزا)و . . . هتد
دـ وەختی وەهاش هەیە كارێكی لێكدلرو دروستدەكاو هەموو جۆرە ئەركێكی (فرمان)ی بە دوولانە بەڕێوە دەبەن ، بۆ وێنە (داخست)، بەم بۆنەیەوە گۆران دەڵێ:
ــ(شاری پەنجەرەو دەرگا **داخستوو**
وەك یەك گیاندارو بێگیان تیا نووستوو.
(دیوانی گۆران، ل ــ١٣٦)
یاخود مەلا حەسەنی قازی دەڵێ:
ــ (ماڵو میراتی بە ناحەق بۆچی وا **دابەشكرا** .
بۆچ لەناو جەمعی بەشەردا بێ بەشو بێ ناوە كورد
(دیوانی شاهۆ،ل ــ٢١)
هـ (دا)، وەختی وەها هەیە خۆی دەنووسێنێ بە پێشەوەی هەندێ چاوگی (كار)ەوەو چـاووگێكی لێكـدراو دروستدەكەن، بۆ وێنە (كاردۆخی دەڵێ):ــ
ــ(بەم **دانیشتنە** رازی بوون هەموو
(ئەبتان) بە پەلە، ئەهاتو ئەچوو
(دیوانی كاردوخی،ل ــ١٠٦)
یاخود گۆران دەڵێ:
هەچ كەسێك تازە بێتە دیوەخان
كرنووشێ ئەكا بەسەر **دانەوان**
هەروەها دەڵێ:
دەست لەسەر خەنجەر چاوەڕێی فەرمان
چ بۆ سەربڕین چ بۆ سە**ردانان**
(دیوانی گۆران ، گەشتێ لە هەورامانا)

وــ(دا)دەبێتەپێشگری (ئـاوەڵنـاو) و (ئـاوەڵكار) دروستدەكا (گیر) ئاوەڵناوەو واتـاشی ڕۆشنـە، بۆ وێنە دەلێن: (كابرا گیرە(، واتە :(ئـەوەی وتی پاشگەز نابێتەوە). بەڵام، كـە وتت :(كابرا ئـەوێی داگیـركـردووە)،واتای، (دەست بەسەر گرتن زۆرەملی) دەدا .

زــ(دا) وەك پاشبەند:

١ــ(دا) دەبێتـە پـاشبەنـدی هەموو جـۆرە نـاوێو بەهـاریكاری ــ كردنی پـریپۆزیشنی (لـە)و (بە)لە سەرپاكی زارەكانی زمانی كوردییداو بە یاریدەدانی پریپۆزیشنی (جەو/ نە) لە زاری هەورامانیداو (ژ)،(ب)و (د)لە زاری كرمـانجی ناوچەی بادیناندا. (تەماشای وێنەكانی سەرەوە).
٢ــ(دا) دەبێتە پاشبەندی هەموو جۆرە ئاوەڵناوێو بە هاریكاری ئەو پرێپۆزیشنانە كە ناویان لە (١ــز)دا هێنراوە.
٣ ــ پریپۆزیشنی یاریدەدەر لـە زمانی یەكگـرتووی ئەدەبی كوردییدا بۆ تەواوكـردنی كردەوەی ئاوەڵكاریی (دا)
وەك پاشبەندی تەنها (لە)و(بە)ن، كە بەكاردێـن، ئـەگەرچی ئەمانە لە سەرپـاكی زارە كوردییـەكاندا بەكارهێنـانیـان سەرلەبـەرە بەڵام (تـایبەتین) بە بنەڕەتی زاری بـابانەوە. كە(سالم) باشترین ئاڵا هەڵگریەتی.
٤ــ(دا) وەك پاشبەند، بەهاریكاری كردنی پریپوزیشنی لێكـدراویش كارە ئـاوەڵكـاریـەكەی تەواودەكا، ئەو پریپۆزیشینانەش (لەگەڵ=لەتەك)ن.
٥ــ(دا)وەك پـاشبەندێ بە كـۆتایی پریپۆزیشنی (تێ)و (پێ) (لێ)وە بەند دەبێو كاری ئاوەڵكاریەتی خۆی جێبەجێ دەكا. بۆ وێنە خانای قوبادی دەڵێ:
ــ(هەنی درەنگێ نەنیشـوش **تێدا**
بە راویاریچ نەوبەرۆش **پێدا**)
(خوسرەو وشیرین،ل ــ٢٤٢)
٦ــهەر بە هاریكاری كردنی پریپۆزیشنە یاریدەدەرەكان دەبێتە پاشبەندی هەموو راناوێك، كاری ئاوەڵكاریەتی دەبەن بەڕێوە بۆ وێنە ــ(بەسەر تۆیدا رژاند..) ئیدیۆم
٧ــ(دا)، بەهـاریكاریی كردنیپریپۆزیشنی یاریدەدەر دەبێتـە پاشبەنـدی هەندێ ئـاوەڵكارو هێزو كردەوەی ئاوەڵكاریەكە دڵنیاتر دەكەن، بۆ وێنە:
لە+ئێرە+دا، دەبێتە (لێرە)دا
لە+ئەوێ+دا، دەبێتە (لەوێ)دا

ـ(**لێرەدا** مەبەستمان ئەمەو **لەوێدا** ئەو.)

٨ـ(دا) بە هاریکاریی کردنی پریپۆزیشنی یاریدەدەر دەبێتە پاشبەندی ئامرازی (ئاماژە=ئیشارەت)، بۆ وێنە.

ـبە+ئەوە+دا=بە ئەوەدا=بەوەدا

ـبە+ئەمە+دا=بە ئەمەدا=بەمەدا

ـبە+ئەوانە+دا=بە ئەوانەدا=بەوانەدا

ـبە+ئەمانە+دا=بە ئەمانەدا=بەمانەدا

هەندێ رۆلێ سینتاکسیی(دا)

(١)(دا) وەك (کار)ێکی تێپەڕی سەربەخۆی کرداریی بزێو توانای هەیە:ـ

أـ(کارا)و (بەرکار) وەرگری، بۆ وێنە وەك:

ـپردی کناچانو کورانیان دا بە ئاودا

(تێبینی: ئەمانە دووپردی کۆنو دێرینی ناوچەی شارەزوورنو لە سەروکلاوی ساسانیدا نوێ کراونەتەوە.)

بـهەر لەبەر تێپەری دەکرێ بە(کاری کارانزر =مبنی للمجهول) بۆیە بەرکار لە جیاتی (کارا) وەردەگرێ.

بۆ وێنە وەك:

ـپردی کناچان **درا** بەئاودا

(٢)ـهەندێ جارو بە پێی جۆری بەکارهێنان، دەوری (ئەدڤێرب=ئاوەڵکار)ێکی سەربەخۆ دەبینێو (ئەدڤێربەڵی چۆنیەتی)دروستدەکا، بۆ وێنە:

ـ**دا** دەبەزێ

ـ**دا** دەکەوێ

٣ـدەبێتە پارچەیەك لە جۆرەچاووگێو چاووگێکی لێکدراو دروست دەکەنو (کاری)ناو دەبا بەڕێوە، بۆ وێنە:ـ

أـدەبێ بە (سەبجێکتی)رستە

ـ **دانیشتن** تەممەلێیە.

بـ(بەرکاری) پریپۆزیشن، وەك:

ـ**لە دانیشتندا** ئازایە.

٤ـوەك کارێکی یاریدەدەر، لەگەڵ هەندێ (ناودا)ناوێکی لێکدراو دروستدەکەنو دەوری (سەبجێکت)و (بەرکار)یش دەبینێ بۆ وێنە وەك:

اـسەبجێکت

ـ**بانگدان** پیرۆزە.

بـگوزارە

ـئەوە بانگدانە.

ـوتەی وەها **جنێودانە**

جـبەرکاری پریپۆزیشنی

لە جنێودان‌دا هاوتای نییە!

٥ـ(دا) وەك (بەندە مۆرفیم).

اـلەگەڵ هەموو جۆرە ناوێکدا فرەیزێکی ئاوەڵکاریی دروستدەکا.

ـ**بە شارەزووردا** گوزەری‌کرد

ـ**بە یەکدا** دای

ـبەشاندا کەوت.

ـ**لە ئاوەدانیدا** دەمی‌هارە.

ب ـ شایەنی باسە، هەموو فرەیزێ ا شاوشەی تێدایە کە ئەشتوانین ناوی بنێین وشەی (سەرە)ی فرەیزکە. دیارە. (دا)، لەگەڵ وشەی سەرەدا یەکدەگرێو بەندی کۆتایی دەبێو فرەیزی (ئاوەڵکاریی) لێ دروست دەکا. ئەوجا ئەگەر هەر ناوونیشان هەڵدەرێك کەوتە دوای وشەی سەرە. (دا)دەبێتە پاشبەندی ئەو وشەیە، بۆ وێنە:ـ

١ـفرەیزی ئاوەڵکاریی وشەوسەرەکەی ناوە:

لە بەکراوادا

٢ـفرەیزی ئاوەڵکاریی (وشەی سەرەکەی ناودو. ئاوەڵناویش بە دوایا هاتووە بۆ نیشانهەڵدانی، بۆ وێنە:

ـ**لە بەکراوای دێرین‌دا**

٣ـئەگەر فرەیزی کەوتە دوای ئەم فرەیزە (دا)،دەگوێزرێتەوە بۆ ئەوەی دوای، هەر لەسەر هەمان یاسا. بۆ وێنە وەك:

ـ**بەسەر پردی کناچانو شارەزووری رەنگامەدا** گوزەری‌کرد. (پەیوەستەکانیان بە هۆی ئامرازی پەیوەستی وەك (ی)و(و)و (٥)وە...).

جـ(دا)، سێ جۆرە فرەیزی ئاوەڵکاریی دروستدەکا. بۆ وێنە

اـفرەیزی ئاوەڵکاریی جێگا.

ـ**لە قافدا** گرتی. (کوردواتەنی)

٢ ـ فرەیزی ئاوەڵکاریی ماوە.

ـ **لە سێ ساڵێکدا** دوکتۆرای وەرگرت.

٣ ـ فرەیزی ئاوەڵکاریی چۆنیەتی.

لەگەڵیدا چووە. **لەگەڵ رۆژدا** شەڕدەکا (کوردواتەنی)

٤ ـ فرەیزی ئاوەڵکاریی چەندانە، بۆ وێنە وەك

ـ **لە چەندا** کۆتایی پێ دەهێنی

سەرچاوەکان

١ ـ رێزمانی ئاخاوتنی کوردیی بەپێی لێکۆڵینەوەی لیژنەی زمانو زانستەکانی ـ لەچاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٦.

٢ ـ ئەنجومەنی ئەدیبان، ئەمین فەیضی بەگ. تۆژینەوەی لیژنەی وێژەو کەلەپوور، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عیراق، ١٩٨٣.

٣ ــ رۆژی کورد ، بلاوکردنەوەو پێشەکی و لەسەر نووسینی جەمال خەزنەدار بەغدا ، ١٩٨١ (چاپخانەی ، المؤسسة العراقیة للطباعە) .
٤ ــ رۆژی کوردستان ، کۆکردنەوەو پێشەکی جەمال خەزنەدار ، چاپخانەی دار الحریە ، بەغدا ، ١٩٧٣ .
٥ ــ من تینوێتیم بە گڕی ئەشکێ ، شێرکۆ بێکەس ، چاپخانەی (دار الحریة) بەغدا ١٩٧٣ .
٦ ــ کاکەی فەلاح ، چاپخانەی (الحوادث) بەغدا ــ ١٩٨٠ .
٧ ــ شەهیدانی قەلای دمدم ، مستەفا سالح کەریم ، لە بلاوکراوەکانی کتێبخانەی سلێمانی ، چاپخانەی عەلاء ، ١٩٨٢ .
٨ ــ بەرستگا ، عبداللە عزیز خالد ــ چاپخانەی (دارالحریة) بەغدا ــ ١٩٨٠ .
٩ ــ هەوار ، رەئووف بێگەرد ، چاپخانەی (الحوادث) ــ ١٩٨١ .
١٠ــ نیو هەنگاو دوور لە دۆزەخ . د. کاوس قەفتان ، چاپخانەی (دار الحریة) ــ ١٩٧٩ .
١١ــ کلافەیەك ژانی تووڕە ، حسین عارف ، چاپخانەی(مطبعة النعمان) لە نەجەف (١٩٧١) لەچاپدراوە .
١٢ــ ئەڤین ــ فیصل مصطفی حاجی ــ چاپخانەی (دارالحریة) بەغدا .
١٣ــ دەفتەری کوردەواری ژمارە (١) . سالی ــ ١٩٧٠ بەغدا.
١٤ــ سەرجەمی بەرهەمی گۆران ، بەرگی یەکەم ، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد ، بەغدا ــ ١٩٨٠ .
١٥ــ مێژووی ئەدەبی کوردی . بەرگی یەکەم ، چاپخانەی (المعارف) ، بەغدا ــ ١٩٧١ .
١٦ــ دیوانا مەلایێ جزیری ، توێژاندنا صادق بهاءالدین ئامێدی ، لە چاپخانەی کۆڕی زانیاری عیراق لە بەغدا. ١٩٧١ لەچاپدراوە .
١٧ــ دیوانی بێسارانی . کۆکردنەوەو لێکۆڵینەوەی . کیومرث نیك رەفتار . چاپخانەی (الادیب) سالی ــ ١٩٨٢ ، بەغدا .
١٨ــ دیوانی صەیدی هەورامی ، کۆکردنەوەی کاردۆخی . چاپخانەی کامەران ــ سلیمانی . سالی ــ ١٩٧١ .
١٩ــ دیوانی شاکەلی ــ ساغکردنەوەی جەمال محەمەد محەمەدئەمین . چاپخانەی (الامة) . بەغدا ، سالی ــ ١٩٧٩ .
٢٠ــ دوو چامەکەی (نالی)و (سالم) ــ علاءالدین سجادی، چاپخانەی (المعارف) ، بەغدا سالی ــ ١٩٧٣ .
٢١ــ دیوانی بێکەس ــ رێکخستنی محەمەدی مەلا کریم ، چاپخانەی (الادیب) لە بەغدا ، لە سالی ١٩٨٠ لەچاپدراوە .
٢٢ــ پەندی پێشینان ، شێخ محەمەدی خال ، چاپخانەی کامەران ، سلێمانی سالی ١٩٧١ لەچاپدراوە .
٢٣ــ دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی ، د. مارف خەزنەدار ، چاپخانەی (دار الحریة) سالی ١٩٧٧ لە بەغدا لەچاپدراوە .
٢٥ــ فۆلکلۆری هۆنراوەکانی کوردەواری ــ محەمەد کریم شریف . لە چاپخانەی (مطبعة الشمال) لە کەرکوك سالی ١٩٧٤ لەچاپدراوە .
٢٦ــ دیوانی شاهۆ . کاردۆخی . چاپخانەی کامەران ــ سلیمانی . سالی ١٩٨٠ لەچاپدراوە .
٢٧ــ زاری زمانی کوردی لە ترازووی بەراووردا . محەمەدئەمین هەورامانی لە چاپخانەی (المؤسسة العراقیة للطباعە) لە بەغدا ــ ١٩٨١ لەچاپدراوە .
٢٨ــ سەرەتایێکی فیلۆلۆژی زمانی کوردی ــ محەمەدئەمین هەورامانی چاپخانەی (المعارف) لە بەغدا لە سالی ــ ١٩٧٣ لەچاپدراوە .
٢٩ــ ئیدیۆم لە زمانی کوردیدا ــ جەلال مەحموود عەلی . چاپخانەی (حسام) لە بەغدا لە سالی ١٩٨٢ لەچاپدراوە .
٣٠ــ کاروانی ژمارە (١٢) ، (١٣) .
٣١ــ تاریك و روون ــ لە بلاوکراوەکانی بنکەی پێشەوا ــ هێمن لە چاپخانەی دەوڵەت ، لە بەغدا ــ ١٩٧٤ لەچاپدراوە.
٣٢ــ شیرین و خوسرەو ــ خانای قوبادی ــ محەمەدی مەلا کریم، لە چاپخانەی کۆڕی زانیاری . سالی ــ ١٩٧٥ لە بەغدا لەچاپدراوە .
٣٣ــ دیوانی کاردۆخی ــ محمد امین کاردۆخی. لە چاپخانەی (دار الحریة) سالی ١٩٧٨ لە بەغدا لەچاپدراوە .
٣٤ــ گرتنی کەلێنێکی تر لە رێزمانی کوردی . نووری عەلی ئەمین چاپخانەی (المعارف) لە بەغدا لە سالی ــ ١٩٥٨ لەچاپدراوە .
٣٥ــ شیعرو ئەدەبیاتی کوردی ــ رەفیق حلمی . لە چاپخانەی (الشباب) سالی ١٩٥٦ لەچاپدراوە .
36- Akwdish Grammar.
by
Ernest N. McCaus
American Council of Learned Societies
New York
1958
37- Kurdish Dialects Studies
by
D. N. Mackenzie
1961